

за осъществяване на големия си замисъл. И ако днес ние следим с интерес разказа за страданията на „грешнаго Софрония“, с какво по-голямо увлечение и възхищение бихме чели житието на Раковски, понесъл на плещите си проблемите на българската народност.

Наистина, трябва човек да се пренесе в оная епоха на политическо робство, на национален гнет и духовен мрак, да вникне в страданията, мъките, тежненятия и бляновете на тогавашните люде, да се сроди с духовния свят на онези „титани на мисълта и делото“, които заложиха основите на националния ни обществен и културен живот, за да почувствува историческата значимост на литературното дело на Раковски, на творби като „Предвестник“ и „Горски пътник“. Както не от гледището на историческата достоверност ценим днес „История славяноболгарская“, така също не от чисто естетически критерии ще трябва да пристъпваме към поетическите творби на родоначалника на българското национално-освободително движение. И Паисиевата история, и литературното дело на Раковски следва да бъдат разглеждани и ценени главно като отражение на една епоха, на духовно могъщи личности, станали изразители на съкровени национални потребности и тенденции, изиграли неотразима роля в целокупното обществено-политическо, културно-историческо и литературно развитие на народа ни. Затова именно литературните творби на Раковски са били възприемани като откровение не само от съвременниците, но са обайвали и всички онези, които през различните етапи на историческото ни развитие са се борили за национална независимост, за обществен и културен прогрес, против всяка тирания и експлоатация. Поезията на този „мечтател безумен“ не бе забравена и в годините на антифашистката борба, когато животът и делото на възрожденските апостоли служеше за опора и извор на сили за българските патриоти. Не говори ли всичко това, че литературното дело на Раковски очертало пътищата, по които тръгнаха големите ни писатели и поети, за да издигнат българската литература на големи висоти, претворявайки житието и битието на българския народ, има не само историко-литературна стойност, но и непреходно идейно и патриотично възпитателно значение!

ГЕОРГИ С. РАКОВСКИ В РАЗВИТИЕТО НА БЪЛГАРСКАТА ЛИТЕРАТУРА

Георги Димов

„Историята има да се позамисли към кой лик безсмъртен тебе да причисли!“ — така удивен възкликва Вазов в своята бележита „Епопея на забравените“, когато възсъздава образа на Раковски. Народният поет е сякаш стъписан от личността и многостранността на делото на този „мечтател безумен, образ невъзможен“, кипящ от „любов исполинска“ и „вражда сатанинска“, надзърнал дръзко в тъмното минало, за да разкрие трагичното настояще и обгърне с орловия си поглед бленуваното бъдеще. При всичката си романтична хиперболичност тази поетическа възслава сякаш най-вярно улучва необикновената мащабност на Раковски в идейни прозрения и революционен размах, в народностни пориви и усилия да служи всеотдайно на една велика идея с мисъл и дело, с перо и оръжие. Човек наистина се удивлява пред тази всеобхватна, революционно метежна, неповторимо самобитна, духовно богата личност. И размахът на революционера, и търсенията на историка, и прозренията на учения, и виденията на поета — всичко е подхранено от един дълбоко осъзнат и изстрадан народностен идеал, намерил своеобразен синтез и изява в целокупната му дейност. Мащабите и значимостта на тази дейност сякаш излизат извън националните измерения и ни напомнят за големите завоевания на човешкия дух изобщо.

Обаятелната личност на Раковски, неговото съкровено народностно и революционно верую, усилията му да въздействува с всички средства на своите сънародници, та да почувствуват това верую със сърцата и умовете, се открояват особено релефно в разнообразното му книжовно наследство. Научните му занимания, публицистичната и литературната му дейност са неделими от дейността му като идеолог и организатор на съзряващата национална борба, от разрастващото се освободително движение. Поетът и агитаторът-патриот, писателят и публицистът-революционер са в неразривно единство. Затова дейността на единия трудно може да бъде разбрана, без да се държи сметка за характера на целокупното му дело. Своеобразното му литературно наследство може да бъде по достойнство оценено само като се изхожда от съкровенията същност на неговата сложна и същевременно монолитна личност, на основата на процесите, характерни за времето на съзряване на националната революция. Поезията му се явява израз на същите ония проблеми, които намираме в публицистичното и общокнижовното му дело, подхранено е от същите подтици, които насочват цялостната му патриотично-революционна дейност. Жизнената съдба и идейно-общественият свят на Раковски ни дават ключа за разбиране на тая поезия, тя се явява може би най-пълен израз на неговата гражданска и философско-нравствена същност.

От друга страна, завоеванията и недостатъците на тая поезия, нейният новаторски обществен патос и естетически принципи могат да бъдат по-добре разбрани и оценени, когато тя се разглежда и на фона на дотогавашната литературна традиция — наша и чужда — на която поетът-революционер е могъл да се опира в смелите си поетически замисли. Само тогава ще се види откъде е идвала обаятелната сила на тая поезия над съвременниците на Раковски, голямата роля, която тя е играла в национално-възродителните процеси, ще се види каква е била и връзката ѝ със създаденото преди, какво е наследил и какво ново внася авторът на „Горски пътник“ като идейни и естетически концепции, какви традиции утвърждава за по-нататъшното развитие на българската национална литература.

В книжовното наследство на Раковски са намерили израз най-важните проблеми на оная преломна епоха — средата на XIX век — съдържанието и тенденциите на националното обществено и културно развитие на българския народ. Това е времето, когато народността самосъзнание съзрява, когато национално-освободителното движение разраства, културният подем се чувства все по-осезателно, завладява все по-широк терен. Общата криза, настъпила в Турската империя, както и влиянието на демократическите идеи на века, досегът на мнозина българи с обществената мисъл на другите народи, особено в Русия, подпомагат националните възродителни процеси. Макар и да срещат безброй пречки, числото на онези, които заработват с жар в полето на българската просвета и книжнина, които търсят да разширят умствения си кръгзор извън страната, за да могат да служат по-цялостно и всеотдайно на разгарящата се народностна борба, бързо расте. В такъв именно преломен и решителен момент се появява Раковски, станал най-ярък изразител на тия процеси. С разнообразната си дейност той осмисля народностните тежнения и пориви, очертава пътищата и формите за по-нататъшния подем на освободителната борба. На тая борба той посветява неукротимата си енергия, голямото си дарование, в което сякаш са намерили синтеза разкрепостените творчески сили на народа.

Бъдещият революционер, учен и поет наследява много от свободолюбието на своя борчески род. От малък слуша разказите за хайдушки подвизи, за народна непреклонност пред чуждия поробител, бунтовните народни песни, в които героичните котленци изявявали борческите си стремежи, човешкото си и национално достойнство. Получил значително образование, изучавал природни и хуманитарни науки, древни и модерни езици в прочутото гръцко Куручешменско училище в Цариград, Раковски отрано заживява с народностни пориви. Една двадесетгодишен, той вече се свързва с дейците на черковното движение в Цариград, с Неофит Бозвели и Иларион Макариополски, участва в образуването на тъй нареченото „Македонско дружество“ в Атина, става един от ръководителите на патриотичната въстаническа организация в Браила през 1841/42 г., за да получи и първата смъртна присъда, чието изпълнение едва бива осуетено. Отсега нататък животът на Раковски е непрекъснато движение, горене и търсене на средства, форми и пътища за народоползна дейност.

Забягнал в далечна Франция, за да спаси живота си, непреодолимата носталгия и терзаещата го мисъл, че не може да работи за сънародниците си, го карат да се завърне в родината си. Но, наклеветен от котленските чорбаджии, че готви бунт срещу султана, скоро попада в цариградските тъмници. След близо четири години адски страдания виждаме го в турската столица като търговец, без да престава да подкрепя патриотичните почини на цариградския български еснаф. По време на Кримската война става преводач в турската главна квартира и основава родолюбиви „тайни общества“ из

страната. Разкрит, той отново е осъден на смърт, за да го видим скоро войвода на хайдушка чета в Балкана. Щом едно начинание не успее, непримиримият, пълен с енергия патриот веднага подхваща друго. През 1855 г. емигрира завинаги от отечеството си с твърдото решение да служи на националната борба „чрез пресата и сабята“. В непрестанна размисъл, той е и в непрекъснато движение — Румъния, Сърбия, Гърция, Русия — навсякъде и всякога търси най-различни форми и средства за народополезна дейност. Редактира революционни вестници и научни списания, организира българска военна легия в Белград, съставя планове за всенародно въстание, пише пламенни позиви, бойки стихове, страстни публицистични статии, трудове по исторически, езикови и фолклорни проблеми, опитва се да създаде българско книжовно дружество в Румъния, да издава български вестник в Западна Европа, подхваща почини, дава идеи от най-различно естество. Все по това време развива и трескава дипломатическа дейност, посещава столиците на балканските държави, за да убеждава в необходимостта от единен съюз срещу общия поробител. Не се уморява по различни пътища да осветлява световното обществено мнение за съдбата на българите, да търси съюзници на великото дело — изпълнило със смисъл и съдържание цялото му съществуване. До последните дни на бурния си и дълбоко осмислен живот Раковски не ще изпусне перото. И когато е прикован на легло от коварна болест, не ще престане да чертае нови планове, отдаден на дълбока размисъл върху революционно-организационни, книжовни, нравствено-философски проблеми, върху съдбата на българската народност, върху същността и дълга на човешката личност. Дори и в ония последни есенни дни на 1967 г., когато физическите сили на неукротимия някогашен войвода са го вече напуснали и ръцете едва държат перото, духът му е все така бодър, мисълта му трескаво работи, погледът му е впит в далечината с надежда да зърне обожаемото отечество, на което бе отдал всичко и му завеща едно наследство — богато и поучително, отражение на една голяма личност, на една от най-интензивните и драматични епохи в историческото ни развитие.

*

В многостранността на интереси и размисли, в домогвания и прозрения, в идеи и практически почини се изявява сложната, удивително богата личност на Раковски, както и някои от противоречията, без които той не е мислим като революционер и поет, като трезв политик и мечтател патриот. Отдаден изцяло на решаването на непосредни национални проблеми, на разнообразна практическо-организационна дейност, той се носи и на крилата на волното си въображение, за да надникне в далечното величаво минало на българската народност и очертае нейното бъдеще. Колкото и виденията на това безгранично въображение да ни се струват понякога наивно романтични, те не биха ни изглеждали необясними, щом се сродим със съкровеното му верую. Това верую въплъщава в себе си грандиозните усилия на една ренесансова личност, която иска да обгърне цялостната съдба на своя народ — минала, сегашна и бъдеща. И колкото по-отблизо се сродяваме с тая личност, с духовния ѝ свят, толкова по-ясно се открояват дълбоките бразди, които прокарва в различните области на националния живот.

Раковски чертае цялостна програма за изучаване на историческото ни минало в различните му области и прояви, насочва вниманието към извори и събития, които според него са най-надеждна опора да се обоснове правото на българите за самостоен национален живот, да се оборят домогванията на гръцката патриаршия, да разкрие значението на църковно-националната

борба. В редицата си трудове, посветени на въпросите на историята, на езика, на фолклора усилията на автора са насочени да изясни произхода на старата българска държава, нейните граници и управление, социалните и религиозните отношения, самотнитостта на материалната и духовната култура на българите, нейната древност и богатство, и т. н. Опирайки се на български и чужди извори, на собствени критерии, той подхвърля на критика и преценка теории и съчинения на гръцки и други учени, които изопачавали историческата истина, водени от религиозни, шовинистични или други политически съображения. В тези си благородни усилия Раковски понякога попада в плен на своеобразни хипотези, често напуща строгите критерии на изследвача и стига до наивно-романтични твърдения. Но тези увлечения имат своето оправдание във времето, когато са създавани, в целите, които е преследвал авторът им, в своеобразната му индивидуалност. Човек с неговия идеал и душевност не е могъл да не създава подобни смели хипотези. Те са му били еднакво необходими, както и пламенната му публицистика или революционно-романтичната му поезия. Нали всички тези разнообразни писания са обусловени от един идеал, преследват една цел — да разбудят и утвърдят народността чувства, защото без такива чувства, по думите на Раковски, никой не може да очаква светло бъдеще, „той всячески остава презрян и укорен от другите“. Така, подхващайки традициите на Паисий, авторът на „Показалец“ ги издига на нов етап при изследване на обществено и културно минало, при характеристика и оценка на настояще и чертаене на бъдеще.

Години наред, при най-несгодни условия, Раковски търси средства и възможности да издава политически и литературни вестници. В областта на публицистиката той сякаш намира истинското си призвание, работи с учудващ размах. От погледа му не убягват и най-важните политически проблеми на времето, които изпод талантливото му перо стават близки и разбираеми за българската общественост, тласкат я към патриотична активност. Ако при научните занимания патриотичната му страст го води към разни хипотези, то в публицистичните писания за съвременните обществено-политически проблеми, за нуждите, характера и насоките на национално-освободителното движение редакторът на „Българска дневница“, на „Дунавски лебед“, на „Бъдущност“ и „Бранител“ запазва винаги трезв реалистичен поглед, проявява гъвкавост и такт при оценка на събития, взаимоотношения, домогвания и интереси както на Турската империя, на Цариградската гръцка патриаршия, така и на балканските и европейските държави. Въпреки някои непоследователности в идейно-философските му разбирания, той все по-ясно съзнава взаимоусловеността на политическото, духовното и социалното освобождение, както и предпоставките на обществено-икономическите и културно-исторически процеси. Социалният идеал на българския революционер, макар да не е изкристализиран в цялостна система, е да бъдат премахнати всякакви съсловни и други привилегии, както и всевъзможните форми на политически гнет и икономическа експлоатация, да се установи „свобода и равноправност“ между хората, между отделните народи. Затова и патриотизмът на Раковски има интернационална насоченост, националната борба — политическа и църковна — се схваща като борба за освобождение от всяко робство. Възренията и принципите на Раковски по тези основни въпроси на националното и общочовешкото развитие го представя като родоначалник на българската революционно-демократическа идеология, пръв организатор на българската национална революция, утвърдил традиции, които биват по-дети и доразвити по-късно от Българския революционен централен комитет, начело с Каравелов, Левски, Ботев.

Изтъкваме някои черти и моменти от жизнения път, общо книжовната и революционно-публицистична дейност на Раковски, защото, както вече бе отбелязано, литературното му дело е обусловено от сходни подбуди, третира проблеми, които вече са били в една или друга степен интерпретирани с други средства, които определят цялото му жизнено поведение, обществено-философския му свят.

А каква е била литературната традиция, на която авторът на „Горски пътник“ е могъл да се опира в усилията си и по литературно-художествен път да даде израз на съкровения си верую и да въздействува цялостно върху умовете и сърцата на сънародниците си?

Както е известно, националната ни литература от Паисий насам постепенно се изпълва с ново съдържание. В много от произведенията, появили се в края на 18-и и първите десетилетия на 19-и век, макар да не са освободени от някои средновековни черти, вече се чувства един нов дух. Положението на покорения и изпаднал в забвение народ, неговата съдба — минала и сегашна — тласка към книжовни занимания малцината по-образовани българи. Разбира се, народностните пориви, патриотичните чувства, съзнанието да се работи за националния културно-просветен подем намират от началото твърде примитивен книжовен израз. Създава се особен род книжнина, в която не може да се различи публицистиката от историческото описание, дидактично-патриотичната проповед от сантименталния разказ. По-късно, с разширяване и съзряване на националните възродителни процеси, а от друга страна, вследствие и на общуването на българските книжовници и писатели със сръбската, гръцката и особено с руската литература, появяват се произведения не само с по-определен жанров облик, но и с изяснена народностна тематика и борческа идейност. Засилващият се интерес към народното творчество също оказва благотворно въздействие в тази насока. Постепенно формиращото се художествено съзнание у българите намира израз в различни жанрови форми, в редица стихотворни опити.

Очевидно, произведенията на първите възрожденски писатели — Паисий, Софроний Врачански, К. Пейчинович, Йоаким Кърчовски, П. Берон, В. Априлов, Райно Попович, Христати Павлович, Н. Бозвели — на първите стихотворци и др. са били познати на големия родолюбец, който с такава преданост е издирвал и поглъщал всичко, което се отнасяло до съдбата и духовната култура на народа ни. Историческият призив на атонския монах — „Ти, българине, не прелъщай се — знай свой род и език и учи се по своему езiku!“ — сякаш непрестанно звучи в съзнанието на Раковски. В стихове и проза, в публицистични статии и научни съчинения той следва завета на Паисий, чете и преписва „История славяноболгарская“, вдъхновява се от нейния патриотичен патос. Примерът на Неофит Бозвели, с когото е бил и в лични връзки, му е действувал с особено обаяние, дори може да се каже, че отблизо използва някои от похватите на диалога „Мати Болгария“. Несъмнено, авторът на „Предвестник“ е познавал бунтовните стихове на Чинтулов, особено популярни по онова време, както и поетическите творби на Петко Славейков, писани преди Кримската война, които със своя историкоромантичен патос са допадали на Раковски. Има нещо твърде общо по тематика и дух между тях и редица поетически откъси на революционера-поет. Изобщо, едно внимателно проучване на литературата през оная епоха не може да не ни доведе до извода, че Раковски подема и доразвива най-съществените страни и тенденции на произведенията, определящи облика на тогавашния книжовен живот. Разбира се, колкото и да е свързана с дотогава създаденото, поезията на Раковски е ново явление в тематично и идейно отно-

шение, обусловено от новия етап на освободителната борба, от революционно-демократическото светоотношение на големия патриот.

Изглежда, че не са много и онези чужди художествени произведения, които в една или друга степен са могли да въздействуват върху идейно-творческото формиране на автора на „Горски пътник“.

Както е известно, Раковски прекарва по-голямата част от живота си в чужди страни — Гърция, Сърбия, Румъния, Франция, Русия. И несъмнено, когато търсим външни въздействия върху онова, което ни е оставил като писател, погледът ни трябва да бъде отправен преди всичко към тия страни. Тъй като на този въпрос сме се спирали на друго място, тук само ще отбележим, че и досега твърде оскъдни са сведенията, които могат да ни дадат основание да говорим за едно по-широко и цялостно въздействие от страна на чуждите литератури върху идейно-естетическите концепции и непосредната поетическа практика на Раковски. Несъмнено българският революционер е познавал новогръцки поети, които пишели в патриотичен, историкоромантичен дух, както и произведения на някои сръбски книжовници. По дълбоки следи върху него може да е оставила румънската патриотична поезия от първата половина на миналия век. Твърде общо съглеждаме и в тематика, и в настроения, и в похвати, и в емоционална атмосфера между стиховете на Раковски и поети като Василе Кърлова, Елиаде Радулеску, Григоре Александреску и др. Сходните обществено-исторически условия, а от друга страна, и обстоятелството, че точно по времето, когато е обладан от поетически пориви Раковски е в Румъния, са обусловили както създаването на поезия с еднакъв дух, така и интереса на българския патриот към една поезия, допадала така много на душевността му. По-оскъдни са сведенията за общуването му с руската литература. Единственото литературно произведение, което е било разпространено по средата на века в страната и което Раковски е могъл да ползува, е повестта на Велтман „Райна българска княгиня“. И наистина, много моменти, похвати, имена на местности и лица от стиховете на Раковски ни отвеждат към руската повест. Несъмнено по време на престоя си в Одеса Раковски не е могъл да не се запознае с някои творби на руската демократическа литература, но тогава, след 1858 г., той вече почти престава да се занимава с поезия.

Изобщо организаторът на българската национална революция, решил да стане и поет, не е имал възможност да школува по-трайно у писатели със значителни идейно-художествени завоевания, каквато възможност са имали Чинтулов, Славейков, Друмев, Каравелов, Ботев. Като прибавим към това и сравнително ограниченото му поетическо дарование, ще ни станат по-ясни и редица от недостатъците в художествените творби на тази бунтовна личност, поискала и със средствата на поетическата реч да служи на великото народно дело. Без да подценяваме значението на преходната наша и чужда литературна традиция, която несъмнено е въздействувала на Раковски, трябва дебело да подчертае, че неговата поезия внася нещо качествено ново като проблематика и идейно-революционно осмисляне на жизнените явления на времето, на национално-освободителните тежнения, на народностно борческите пориви и на основните тенденции в развитието на българското общество. И тази поезия, при всичките ѝ художествени несъвършенства, оказва мощно въздействие не само върху тогавашните българи, но очертава и пътищата, по които тръгва по-сетнешната национална литература.

Какви са основните черти на тая поезия?

На литературното поле Раковски стъпва твърде късно, едва на тридесетгодишна възраст. Подбудите, които го карат да предприема най-смели революционни начинания, да се впуска в разнообразни научни изследвания, обус-

лавят и решението да създаде и литературни произведения, макар да е съзнавал, че не е роден за такъв род творчество. Затова и към такава форма на патриотична изява той ще се насочи тогава, когато е в невъзможност да използва други средства на борба.

В началото на 50-те години, вече преминал през немалко изпитания и страдания, образът на изстрадалата родина така е владеел съзнанието, че той не е могъл да не даде израз на чувствата, които са бушували в бунтовната му личност, да не разкаже за виденото чрез разума и доловеното чрез сърцето. При такова именно идейно-нравствено състояние се раждат и първите литературни наброски на бъдещия поет през 1851 г., както и опитите му да разкаже за преживяно и претеглено в цариградските тъмници, където прекарва близо четири години заедно с баща си Стойко Попович.

За съжаление, освен кратките скици на трите му сънища, където в алегорична форма се загатва за преживяванията по онова време, ръкописите на първите му две по-цялостни съчинения — „Болгария страждуща“ и „Неповинен българин“ — не са се запазили. За последното съчинение обаче можем да съдим от по-късни редакции, също недовършени. Тук Раковски се опитал в мемоарно-белетристична форма да разкаже за обстоятелствата, при които бива наклеветен от котленските чорбаджии и затворен в Цариград, за преживяно и изстрадано в продължение на няколко години. Всичко е дадено на фона на робската народна съдба. Макар и останали незавършени, спомените разкриват пред нас една покъртителна и ужасяваща картина на робство и страдания, на подлост и вероломство от страна на турските власти, на чорбаджии и гръцко духовенство. Все от тия страници научаваме за стоицизма и нравственото величие, проявени от наклеветените баща и син. Тук се корени и особената стойност на мемоарите „Неповинен българин“ — като изповед на една необикновена личност, като документ с голямо историкопознавателно, обществено-възпитателно значение.

Раковски разказва просто и убедително, с искрена развълнуваност навървял контурите на картини, наситени с драматизъм и нравствено напрежение. Сърдечната изповед ни сродява с чувствата на автора, които са го вълнували при завръщането му след дългогодишно „от любезно си отечество отлучие“. Той е обзет от сладостни трепети, че отново ще види родното си огнище“, „което природата е заградила от страни с буйни хладни планини като крепости и с изобилни бистри и студени извори, с въздух, който диша живот и здраве, като и мъртвите като че иска да съживи“. Повишената жизненост в началото сякаш идва в пълен контраст с онова, което ще се разкрие понататък. Наред с разказа за лични неволи и беди, за народни страдания и тежения, вплетени са и по-обща разсъждения за смисъла и значението на синовната обич, на гражданските добродетели, за красотите на родната земя и т. н. Удивително е, че българският народ, изтърпял толкова изпитания, е „увардил религията, езикът и народството си“. Турската държава, изпълнена със страшен варваризъм, с нечувана корупция и разврат, авторът сравнява с дърво, „кому клоннието ся отвътре излязи червей, а отвън натиснали гъсеници и почнало да изсхва. Това древо или трябва човек да го изкорени и на мястото му да посей друго или да го прирежи до дъното, за да покара други младочки“. С несдържан гняв и възмущение Раковски пита как е възможно европейските държави да покровителствуват такъв варваризъм, „а да затъпчат толкова милионний християнски народ, който от толкова векове тегли и въздиша и плаче с кървави сълзи от тия варвари и от тия фанатици“, които гледат на българина като на животно, а себе си смятат, че са създадени не да работят, а да се хранят с грабежи, с труда и кръвта на „раята“. Картинно и затрогващо се рисуват влажните и вонящи подземия или потъналите в бля-

сък и ориенталски разкош съдебни зали. Изобличителният тон се чувства навсякъде. Стилът съответствува на неспокойния дух на мемоариста. Епичният тон бързо се сменя с гневен сарказъм, злъчни епитети, иронични сравнения, патриотични възклицания, метафори следват една след друга. Авторът е писал при особено възбудено състояние, затова и автобиографичното повествование на места се превръща в политически трактат, звучи като патриотична проповед, като сурова присъда. Колкото и своеобразният старинен език да пречи да се почувствуват тези качества, „Неповинен българин“ си остава твърде интересен историко-литературен документ. Може би в никое друго произведение Раковски не се домогва до такава непосредственост и сърдечност, до такава психологическо вглъбяване, както в тези си спомени, останали за съжаление дълго време непознати за читателя, издадени едва през 1952 г. След житието на Софроний Врачански спомените „Неповинен българин“ представляват най-сериозния опит да се обрисува националното робство в мемоарно-повествователна форма. Те ни дават възможност да се вживеем в онези епоха, да почувствуваме по-непосредно робската действителност, неизчерпаемите сили на народа, патриотизма и нравствената възвишеност на българина. Те са ценни не само със своята обществено-познавателна стойност, но и като незаменимо градиво за големи художествени обобщения.

След като по чудо бе избегнал и втората смъртна присъда и бе бродил като войвода на хайдушка чета из Балкана, Раковски идва и до идеята да изложи в стихотворна форма размислите и прозренията си за освободителната борба, за четническата тактика, да очертае нови идейно-организационни основи на хайдушкото движение.

Принуден да бъде непрестанно в движение, да подхваща почини съобразно конкретните обстоятелства, Раковски често изоставя свои писателски планове, за да се отдаде на друго, което в момента е обзело съзнанието му. Неблагополучният обрат на Кримската война, очаквана с толкова надежди, го принуждава да напусне любимото си отечество, за да не го види никога вече. На път за Влашко с намерение да се прехвърли в Русия, Раковски създава някои стихотворни откъси, където споделя размисли и терзания, мъката си от несретна лична и народна орис, изразявайки отново непоколебимата си вяра в светлото бъдеще на народа ни, в освободителната мисия на русите. В патриотични революционно-патетични стихове авторът призовава сънародниците си да се вдигнат на въоръжена борба срещу вековните поробители. Припомнят се величавото минало на народа ни, неговите военни качества и граждански добродетели, красотите на родната земя. Новите поколения трябва да се покажат достойни за някогашните славни прадеди, далеч по-известни „от гърци и римляни“. Поетът изразява надеждата, че усилията на западните правителства да спасят „мъчителите кръвопийци“ ще се разбият в славянската мощ, че и в България ще изгрее светлото слънце на свободата, че славянските племена начело с русите ще играят всемирно-историческа роля. Такива са някои от мислите и чувствата, които споделя Раковски в сравнително поцялостното си стихотворение „Постъп (марш) български“, писано в началото на 1855 г. Тук вече са подхванати някои от обществено-революционните и идейно-естетически принципи, залегнали в основата на цялото му литературно творчество.

По време на престоя си в Румъния, следейки хода на политическите събития, Раковски развива активна книжовна дейност. Издирва писмени паметници и други сведения за българската история, език и фолклор. Досегът му с румънската патриотична литература подхранва и поетичните му планове. Когато през март 1856 г. се сключва Парижкият мирен договор, който осуетява всякакви надежди на българите да намерят някакво облекчение на роб-

ската си съдба в резултат на водената руско-турска война, Раковски отново е изправен на мъчителен кръстопът, не знаейки сякаш накъде да тръгне при създадалата се политическа обстановка. Търсейки отговор на тревожните въпроси и сякаш за да даде отдушник на дълбоката покруса и душевна потиснатост, той написва едно от хубавите си стихотворения, омасловено „Напрасно отлъчие от Дакия 10-го юния 1856“, с няколко подзаглавия: „Нещастно възвръщане“, „От нужда стихотворство“, „Възвръщане болгаром от бойно поле Кримско“. Поетическият откъс представя мъчителна изповед на най-съкровените чувства, вълнения, грижи и терзания на пламения патриот. Предишната бойност и вяра сега са сменени от тревожни размисли. Поетът обглежда изминатия път, претърпените страдания в името на отечеството, мъчи се да прозрее бъдещето. Мъката от несретна орис — да ходи по чужди земи, да живее сред непознати хора се усилва от съзнанието, че при цялата си жертвостовност сънародниците му продължават векове наред да търпят едно нечувано варварско робство, без никой да им се притече на помощ. Отвсякъде се чуват само стенания и вопли — „в България все ся е затъмнило“. Но покрусата на поета-патриот не му е попречила да заклеими отново виновниците, превърнали в ад българската земя — османските власти и поддръжниците им — западните сили, преследващи свои интереси на Балканите. При все че това богатство от мисли, от чувства на горест и мъст не е намерило съответна художествена форма, стиховете са улучвали съкровените тежнения и тревоги у тогавашните българи и затова дълбоко са вълнували.

При подобни жизнени обстоятелства и размисли за народната съдба, за пътищата на освободителната борба той пише и други творби по онова време. По-завършените от тях са включени в брошурата „Предвестник Горскаго пътника“. Това са и първите работи, които Раковски успява да напечата в Нови Сад през 1856 г., и по този начин те получават широко разпространение, упражняват неотразимо патриотично въздействие върху толкова много люде. Вече самото название показва, че се касае за нещо, което е трябвало да послужи като въведение към хайдушкия епос „Горски пътник“. „Предвестник“ представлява и първият реален израз на окончателното решение, дошло след толкова почини и изпитания, да служи на отечеството „чрез пресата и сабията“.

От няколко различни по жанр и форма творби: политическа статия, сатирични откъси и др., включени в „Предвестник“, особено значение има, с оглед на разглеждания проблем, елегията „Отлъчие от България одного разпаленаго българина в лето 1853“. Тази именно елегия прави от брошурата „Предвестник Горскаго пътника“ значителен факт в националното историко-литературно развитие.

И сега не е трудно да открием зад лирическия герой личността и съдбата на поета, онова, което е изпълвало съзнанието му непосредно след Кримската война. Още първите строфи ни въвеждат в душевността на героя българин-родолюбец, който с болка се разделя с любима майка и скъпо отечество, не можейки да търпи повече турската тирания, да гледа страданията на своите едиородци. Но тръгнал на далечен път, решил да се присъедини към русите, дигнали се на бой, за да освободят славянските си братя, той скоро, разочарован в надеждите си, ще изпита неизмерима носталгия и потърсва успокоение в една патетична възхвала на всичко родно. Героят се пренася в славното минало на българския народ и с патетични, патриотично-романтични стихове заговорва за подвизите на българите, за разцвета на българската писменост и книжнина още по времето, когато Европа е тънела в невежество. Споменът за онова, което е виждал в някогашните славни и красиви столици Преслав и Търново, превърнати сега в печални развалини, извиква още по-тревожни размисли, изпълва го с тъга и възмущение. Контрастните картини, емоцио-

налните сравнения между минало величие и печално настояще, при всичката архаичност на езика и тремавост на стиха, дълбоко вълнуват, изпълват с вяра в светлото бъдеще на българското племе. И когато четем тази съкровена стихотворна изповед, ние неволно се запитваме не се ли явява тя отглас на творческият завет на Паисий — да се разкрие величавото минало, за да се почувствува трагизмът на настоящето и се насочат силите към извоюване свободата на поробената от векове българска народност. Историко-романтичната патриотична традиция, осветена от „История славянобългарская“, намерила отглас у почти всички възрожденски поети, звучи с особена сила в творчеството на Раковски, определя цялостния патос на стиховете му. Но тук има и нещо ново — революционният оптимизъм, борческата идейност. Героят бързо превъзможва покрусата, изпълва се със сладостни предчувствия, щом чува бойните тръби на руските войски оттатък Дунава, цял запламтява, готов е да се хвърли в борбата и да изгори в свещената разплата.

С какви топли и сърдечни думи той се обръща към майка си и я моли да не тъжи, ако погине, защото борбата против тираните е борба „щастлива, славна“. Последните две строфи от елегията по мисъл и емоционален патос, по своята затрогваща образност се родят с най-хубавото във възрожденската революционна поезия:

Кога ти чуош да съм погинал,
Да не плачеш, майко, ни да ридаш,
За славно дело что съм юнашки съвършил,
Но гроба ми прилежно да издириш.

От мрямор камен знак да ми въздигнеш,
Слова златна надпис за вечна помян
Над него с следния речи да надпишеш:
„За вяра и за свобода погина славен!“

При всичките им формално-художествени несъвършенства, тези стихове идват да ни напомнят Ботевата творба „На прощаване“ от 1868 г. Твърде сходни мотиви и идейни подбуди, твърде близки мисли и чувства, философска резигнация и образна интерпретация, еднакъв идеал и безмерна жертвотворност са характерни и за двамата народни герои — прототипове на поетите-революционери. Авторът на „На прощаване“, при сходни жизнени обстоятелства, сякаш се е вдъхновил от откровението и романтичното видение на своя предходник, идейно е доосмислил себепризнанието в името на родината и го възплъщава в ненадмината поетическа форма.

По своя идейно-художествен замисъл и патриотично-революционен патос „Отлъчие“ представлява една от най-сполучливите поетически творби на Раковски. Силата на народнопесенната стихия тук се е изявила във вълнуваща епична образност. Съкровеният завет на героя е предаден с мисловна синтетичност и внушителност на чувствата. Националните пориви и идеали звучат с широтата на общочовешки тежнения. Революционният оптимизъм и неизменната вяра на лирическият герой са обусловени от сравнително верните прозрения на автора за тенденциите на националната революция. Всички тези безспорни качества определят на елегията „Отлъчие“ предно място в националния историко-литературен процес.

Няколкото строфи, с които завършва „Предвестник“, ни помагат да разберем по-добре онова обществено-патриотично, идейно-естетическо, съкровено-психологическо начало, което го е насочило и към поетическа изява. Авторът се впуска във философски разсъждения за „времето“, което носи най-непредвидени промени в съдбата на отделните хора, на цели народи и държави. Само „писменото художество“, т. е. книжнината, поезията може да противостои на разрухата на времето, само тя остава безсмъртна през вековете. Затова

на възможването на националната литература поетът гледа като на сигурно средство да се развият духовните сили, да се проправи пътят към освобождение. Такава именно национално действена, познавателна, революционизираща, емоционално вдъхновяваща сила Раковски възлага на художественото творчество.

„Предвестник Горскаго пътника“ бива посрещнат с радост от българите, мнозина изразяват и писмено възторга си. Илия Блъсков нарича „Предвестник“ бунтовническа брошура, която хвърчала от град на град, от ръце на ръце и будела народностното съзнание. „Мнозина, които имаха щастието да се сдобият с тая книжка, силно се заинтересуваха за миналата слава на българския народ. Но не само това: унилият дух на българина като да се пробуди, изгубените надежди у него се възродиха и, можем да кажем, че в тия стихотворения се възпитаваха бъдещите борци на нашата свобода.“

Появата на „Предвестник“ вече говори за новия етап на освободителното движение, открило се така релефно и в литературата. Патриотичните мотиви, характерни за предходната литература, тук се изпълват с ново съдържание, революционната романтика се изявява с пълна сила, поезията ни се обогатява с нова мисловност, зазвучава в пълна хармония с разгарящата се национална борба.

*

Все в Нови Сад, по времето, когато печата „Предвестник“, Раковски работи усилено и над широко замислената поема за хайдушкия живот, започната още през 1854 г. в Котленския балкан. Сега обаче, след като е натрупал по-голям литературен опит, а и обществено-политическите събития са го накарали да прозре много неща, да разбере по-добре характера и насоката на освободителната борба, първоначалният проект далеч не го задоволява. (Както вече сме посочили на друго място, ние не смятаме, че запазеният откъс „Неповинное нещастно рачительство Стоян и Бояна“, писан в Румъния, е втора редакция на поемата „Горски пътник“. Този откъс има по-различно звучене. Използуваният мотив от хайдушкия живот е преплетен с една романтична любов, с митологични образи и т. н.)

Обнадежден от добрия прием на „Предвестник“, Раковски бърза да даде в ръцете на народа нова творба, където да изложи всичко, което е разбрал и почувствувал за минала, настояща и бъдеща съдба на българите, да пробуди борчески устрем, да очертае народностния идеал. Затова и работи с голяма интензивност, пише и праща в печатницата на д-р Данило Медакович страниците с още незасъхналото мастило. Но когато авторът е изцяло погълнат от своя грандиозен план, по искане на турското правителство той бива изгонен от Нови Сад. Потърсил спасение в Русия, „покровителка българъм“, Раковски взема със себе си отпечатаните коли. В Одеса той дописва последните страници, затова, както сам признава в писмата си, поемата излиза окончателно през 1860 г.

Поемата „Горски пътник“ е замислена като широка епична картина за живота на българите около 50-те години на миналия век, като апотеоза на революционното хайдутство, като програма на национално-освободителната борба. В реализирането на този широко начертан план авторът дава израз на най-съкровените си обществено-политически, патриотично-революционни, културно-исторически възгледи и прозрения и със средствата на романтичната поезика създава нещо непознато дотогава в националната ни литература.

Още от първите страници се разкрива изцяло идейният замисъл на автора. Войводата — главният герой на поемата, чийто прототип е самият Раковски, —

е застанал край Босфора с поглед устремен към Стара планина, към поробената родина, накъдето ще поведе върнатата си хайдушка дружина. В по-нататъшното повествование обществените конфликти, които стават предпоставка за изява на идейния замисъл на поета, се открояват от разказите за съдбата и личните човешки драми на героите. Каква неизмерима мъка е скопчила народа! През какви адски изпитания са преминали верните му синове! Затрогващите изповеди на четниците за лична и обществена орис се преплитат с все така искрено изразено преклонение пред някогашното минало, с нескриван възторг пред красотата на родната природа, с един непритворен нравствен героизъм. Пред нас изпъква една ужасяваща картина на мъки и страдания, на вопли и стенания, която ни тласка към дълбока размисъл за народната съдба, за стойцизма и величието на българина, за оскотелите потисници и експлоататори. Поетът иска да убеди читателите, от една страна, в непоносимото робско положение, а от друга — да обоснове необходимостта от въоръжена борба — едничко ефикасно средство за извоюване на мечтаната свобода.

Народ, кой своя правда желае
Мила свобода и прелюбезна,
Трябва с оръжие да я добие,
С жътва голяма и скъпоценна!

Тези няколко стиха изразяват лайтмотива на цялата поема, подсказват за идейно-философския патос, разкриват ни характерни черти от патриотично-борческия свят и революционно-демократическата идеология на Раковски. Ако до този момент към юнашки подвизи четниците са били тласкани от чувства на лично отмъщение, то отсега нататък те ще трябва да се вдъхновяват от една обща идея — извоюването на свобода за целия народ, да постигнат „освобождение общонародно“. Борбата вече трябва да се води „за род, за вяра и свобода“.

Речта на войводата идва като идейно-политическо обобщение, като житейски и философски синтез и на собствените му прозрения, и на онова, което е възнувало отделните хайдути, без да могат сами да прозрат верния път за борба. Думите на войводата, пропити с революционен патос и всеотдайна жертвоготовност, чертаят величието на народната борба, на себеотрицанието за свободата на „милото отечество“. По-добре юнашка смърт, отколкото безчестен живот, по-добре кратковременна свобода, отколкото дълъг робски живот — ето неумолимия исторически обусловен извод на Раковски, повелята на времето.

Тези стихове, родени от дълбока размисъл за същността и предназначението на човешкото съществуване, се превръщат в боеви лозунг и последна съкровена изповед на онези мъченици и апостоли на националната и социална борба, които са изгаряли и са се обезсмъртявали в нея.

Използвайки похватите на народния хайдушки епос, Раковски създава атмосфера на общуване между природа и народни хайдути и така ни кара да почувствуваме по-дълбоко и собствените възмущения на поета, и битието на българина. Склонността към романтично-сентиментални природни описания, преклонението, с което той се отнася към героичното минало, са характерни черти за литературата и на други балкански народи по онова време. Именно в тая романтична литературна традиция, така силно обаяваща будните духове на епохата, отвеждат корените на онова непреодолимо влечение у Раковски към възвеличаване на природа, на минало в гражданска история, в бит и култура.

Ако във всеки стих на разказа за народа-страдалец се чувствува отзивчивото хуманно сърце на поета, то когато заговори за поробителите, той цял закипява от гняв, изпод перото му излизат убийствено саркастични изрази, жлъчни епитети, сравнения, които разкриват образа на врага в цялата му

пошлост, скудоумие, варваризъм. Стилът на епическото изложение се мени в зависимост от жизненото съдържание. Той е ту елегично-романтичен, ту сатирично-изобличителен, ту революционно-призивен. Образът на изстрадалата родина изцяло е погълнал съзнанието на писателя, волята му да посочи пътища за избавление държи в напрежение цялата му мисловност. Затова и чувствата му не знаят граници, омраза и любов неудържимо кипят в сърцето. Цялото епично повествование е изградено на контрастна основа. И в това постоянно противопоставяне: някогашното величаво минало и робското настояще, всеотдайната жертвоготовност на борците и падението на поробителите, природа и социален живот, мечти и реалност държи в напрежение читателя. Всичко е сякаш синтезирано в два полюса — безмерна любов и безпределна омраза. Една възнегодувала национална и гражданска съвест се е изправила срещу рутината в бит и мисловност, в обществени отношения и нравствени концепции. И гласът ѝ ще гърми с апокалиптична сила, за да клейми и разобличава, за да насърчава и призовава. Колко далеч той изоставя зад себе си сантиментално-примиренческото отношение към националната съдба, какъв синтезиран израз са намерили в идейния му свят тенденциите на епохата, националните, социалните и духовните потребности на българската народност! Каква далновидност по отношение на пътища и форми, за да бъдат задоволени тези потребности!

Главният герой в поемата, войводата, се вира не само в далечното минало, но разбира и повелите на настоящето, с цялото си същество е устреман към бъдещето. И от външния образ, и от вътрешния му идеен и психичен свят долавяме личността на Раковски: неговата богато надарена натура, бунтовно-метежния му темперамент, смелите полети на въображението му, всеобхватността на виждане и прозрения. Докато чрез разказите на хайдутите авторът цели да ни запознае с тогавашната непоносима робска действителност, то чрез думите на войводата се сочат пътища за изменение на тая действителност. Преодоляване на разпокъсаността, идейно-революционното осмисляне на хайдушката борба, издигането ѝ на по-висок организационен и политически етап — ето изконният авторов замисъл. Всичко е предадено с неотразимия печат на едно своеобразно романтично виждане, без което не можем да си представим личността на Раковски. Неговата революционно-демократическа идеология има за основа един исторически обусловен романтичен идеал, определен от цялостното развитие на българската общественост по онова време. Ако историческият романтизъм за Раковски носи нещо твърде утопично, то общественият му идеал, при всичката си романтична извисеност, се основава на реални предпоставки и възможности. Неговото осъществяване отговаря на обективния ход на общественото развитие, което Раковски предчувствува със сърцето и с ума. Романтизмът на поета се явява „потребност на времето“, „жажда на народния дух“, „зов на човешката душа“.

Поемата „Горски пътник“ е в пълно съзвучие с тежнията на тогавашната общественост не само с революционно-романтичния си патос, но и с дълбоко националния си характер. У Раковски тези две страни са взаимно обусловени. Романтизмът извира от дълбокото сродяване с духа и нравствено-психологическият свят на народа, от оная възторжена вяра в неговото светло бъдеще, от преклонението пред всичко българско. Националното, в различните му прояви и аспекти, е влязло дълбоко в цялата душевност на поета-революционер, сляло се е с общественото му битие, с идейно-емоционалния му свят. И исторически екскурси, и природни картини, и разкази за народни съдбини и лична орис, и жизнен оптимизъм, и революционни призови — всичко е подхранено от мисълта да се породят национални чувства, изявено е на широка народностна основа. А всичко това се оказва надеждна опора срещу асими-

латорските домогвания на неприятеля, особено на цариградската гръцка патриаршия, срещу която Раковски води неотстъпна борба.

Онова, което е попретило най-вече на новите поколения да почувствуват историческата значимост на поемата „Горски пътник“, както и на другите стихове на поета-революционер, е безспорно своеобразната архаичност на езика, неумението на автора да си служи със стихотворната техника, вследствие на което се е получила досадна тромавост на стиха, неясност на образите. Но когато оценяваме такъв род поезия, трябва да изхождаме преди всичко от състоянието на дотогавашната литература, от обществените потребности на времето, от идейния свят на поета. При литературното наследство на Раковски слабостите от езиково и художествено естество, недостатъчната художествено-психологическа мотивировка на поетическите образи се компенсират в известна степен от величието на въплътения идеал, от идейно-богатата личност на автора, от мисловната наситеност и искрена емоционалност, с които се възпява борбата в името на високи национални и общочовешки възжелания. За значението на Раковски като поет важат думите на Белински: — Първите дейци в полето на литературата никога не се забравят, тъй като — били те талантливи или с по-скромни дарования — и в двата случая те са исторически личности и оставят трайни следи в литературния живот.

С поезията на Раковски се утвърждава пряката политическа насоченост в литературата, борецът за политическа, национална и социална свобода става основен герой в поезията, влиза в личното поетическо творчество. Дошла да отговори на определени исторически направи общественно-културни потребности, поемата „Горски пътник“ се чете и препрочита с вълнение и трепет от патриотичните българи, става евангелие на борците за национално освобождение. В продължение на дълги години тя се е разпространявала от ръка на ръка, обайвала е читателите с патоса на съдържанието, с благородството на идеалите, с подвига на нейния автор. Макар и със сериозни слабости като художествено произведение, тя улучва жизнени проблеми на онази напрегната драматично-трагична епоха. Днес може мнозина с естетско високомерие да поглеждат към тая революционна поема, но тогавашните читатели с благоговение са пристъпвали към нея, вълнували са се от романтично-епичното повествование, което им говорило за минало величие, сочела пътя към избавление от робското настояще, карала ги е да заживеят с народностни чувства и стремежи.

Раковски внася в българската литература такива идеи, теми, мотиви, които биват подети и развити от най-добрите ни писатели. В техните произведения, свързани с национално-освободителните борби, се чувства патриотично-борческата насоченост на „Горски пътник“, революционно-романтичният патос на „Отлъчие“. От тях се вдъхновяват и Добри Войников, и В. Друмев, и Л. Каравелов, и Хр. Ботев, и Ив. Вазов. Без поезията на Раковски не е мислимо да се обясни сетнешната революционна поезия. Както вече е изтъквано, родството с Ботевата поезия е пряко осезаемо, което се дължи несъмнено и на близостта в идеологията на двамата революционери. Разбира се, онова, което е само подсказано като идея или шрихирано като образ у автора на „Отлъчие“, у Ботев получава ненадминат художествен израз, дълбоко идейно-философско осмисляне. Традициите на Раковски, гражданският и революционен патос на неговата поезия намират своето по-нататъшно развитие в творчеството на големите ни писатели и поети, станали вестители на едно ново общество, свободно от национално потисничество, от всяка социална и духовна тирания.

Такова влияние, каквото е упражнила поемата „Горски пътник“, е прито също само на онези литературни произведения, които са засегнали важни страни и моменти от определена епоха, доловили са тенденциите на нейното

развитие, наситени са с мисли и чувства, вълнения и стремежи, способни да вдъхновят човека за саможертва в името на високи идеали, разкриват му хоризонти в усилията за обществено и духовно утвърждаване и развитие.

С толкова разностранни интереси, извънредно чувствителен към изискванията на момента, Раковски, след като напуска Нови Сад бива погълнат от други занимания. И към поезията се връща само на моменти, когато обстоятелствата не са му позволявали да върши друго. Запазени са няколко стихотворни откъса от 1858 г., когато на път за Русия, той е прекарвал дни на усомнение и размисъл. И сега все същите чувства вълнуват преследвания от всякъде патриот, все същите революционни призови излизат от перото му, все същата непримиримост и вяра, че ще възтържествува „правда народна, закон свят, секи доволен в отечество да живее“. Страданията и воплите на „България мила мати“ не дават покой на нейния верен син и той кипи от гняв и омраза, разобличава и клейми всевъзможните поддръжници на азиатските варвари. Но народът не ще търпи повече, скоро ще се дигне на борба и ще извоюва свободата си — такова е общото звучене и на тия стихове, още едно доказателство за идейно-революционния свят на Раковски.

По време на престоя си в Одеса (1858—1860) Раковски написва едно своеобразно сатирично-публицистично произведение „Иступлений дервиш или Восточний вопрос“. Докато в другите му творби възпалените мисли се движат в няколко насоки, тук всичко е насочено да се даде по-пълна картина на социалната и морална поквара на турската феодална класа, на целия обществен строй, да се разкрие основата, на която се гради „приятелството“ между османската империя и европейските капиталистически правителства.

И сега авторът прибегва към диалогичната форма. В това отношение той вече е имал и образци в предходната книжнина, особено в лицето на толкова уважавания от него Неофит Бозвели. Пък и очевидно тая форма се е оказвала твърде подходяща и по-леко достъпна, за да се направят достойни другиму идеи и замисли, да се осмее и разобличи по-непосредно враговете на народа. Чрез умело построен диалог между султан Махмуд II и министъра му Рашид, Раковски иска да внуши на читателя, че „източният въпрос“ е вече назрял, че основите на феодалната турска империя са прогнили и никакви опити за реформи и преобразования не са в състояние да спрат нейната неизбежна гибел. Напразни са и усилията на някои европейски писатели „с най-безстидни лъжи“ да оправдават политиката на турските държавници спрямо поробените народи. Такъв е прокараният идейно-политически замисъл в съчинението „Иступлений дервиш“, наречено от автора „басноповест“. Изложението е изпълнено с учудващо правдиви характеристики за същността на обществения строй в Турция, за цариградската патриаршия — лукава и покварена, станала най-върл гонител на българщината, за интересите и пъклените планове на европейските управници, за зависимостта на националната борба от социално-икономическото положение на народа и т. н. Цялата „басноповест“ е написана в публицистично-сатиричен план. Остра ирония, ядовит сарказъм изпълват всеки ред, когато авторът говори за социалната и нравствена поквара на турските държавници, гръцките фанариоти и европейските дипломати, станали пълновластни господари в султанската империя. Героите са характеризирани чрез собствените им постъпки и разговори. Да си спомним например как е даден образът на Рашид. Този хитър и лукав турски министър, възпитан в приимоте на западната дипломация, изпъква с цялата си велзевулщина. Циничната откровеност, с която той разкрива тайните подбуди на цялата си

20-годишна държавническа дейност, поражда отвращение у читателя. Авторът използва и редица турски поговорки и народни мъдрости, за да даде по-голяма колоритност на изложението и убедителност на мисълта. Той проявява и тънко чувство за хумор, на места обуздава гнева си, осмива и иронизира своите герои, за да се открият по-релефно редица страни от външния им портрет, от духовния им свят. Но и сега Раковски не пропуска да изрази своето възхищение и преклонение пред българския народ. Чрез устата на Рашид прави една твърде интересна апотеоза на българския войновен дух: българите са участвували в освободителната борба на други народи, в гръцкото и сръбско движение, а най-вече в руско-турските войни и са запазили някогашните свободолюбиви стремежи. По време на кърджалийските походи те са давали достоен отпор. Хайдушките чети, изградени на войнишки начала, доказват, че и сега този народ не е изгубил своите борчески добродетели, намерили израз и в някои неотдавнашни събития.

Произведението „Истукленый дервиш“ е интересно не само като правдива картина на турската общественно-политическа действителност през 40-те и 50-те години, но и като документ, който говори много за обществената прозорливост на Раковски, за верните му концепции относно състоянието и развитието на „източния въпрос“, относно националните особености на покорените балкански народи. Неговите революционно-демократически разбирания се открояват и когато чертае картината на феодалната султанска империя, и когато характеризира нейните поддръжници, и когато говори за историческата съдба, за сегашни стремежи и качества на балканските народности.

И с това си произведение Раковски внася нещо ново в българската литература. И то не само като тематика и идейно-политическа интерпретация на проблемите, свързани с решаването на „източния въпрос“, но и по отношение на избраните форми и средства на изложение. Хумористичните и сатирични похвати, използвани дотогава от Софроний Врачански, Неофит Бозвели и Петко Славейков, тук намират ярка изява, включени са в широкия арсенал от публицистични и художествени средства за борба с враговете на българите.

*

За по-пълно очертаване облика на Раковски като писател и мястото му в развитието на българската литература е необходимо да се имат предвид и някои произведения, които нямат чисто литературно-художествен характер, както и неговата богата публицистика. В това отношение безспорен интерес представлява съчинението му „Показалец или Ръководство как да ся изискват и издирят най-стари черти нашего бития, языка, народопоклоения, старого ни правления, славнаго ни прошествия и проч.“ Издадено в Одеса през 1859 г., това съчинение прави популярно името на Раковски и сред научни кръгове в чужбина. Поклонник на народното творчество във всичките му форми и прояви, Раковски иска да разкрие пред новите поколения и пред света богатствата на българската култура, незаслужено и преднамерено подценявана от чуждестранните историци. „Показалец“ представлява нещо като енциклопедия на българското народознание. Различните области на народния бит — обществен, стопански, семеен, културен, нравствено-религиозен — са дадени с едно истинско патриотично въодушевление, като научното изложение често преминава в увлекателен разказ, в картинно описание, емоционално-публицистичните отклонения не са рядко явление. Любовта му към отечеството се превръща в безпределна любов към всичко създадено от народа, което в много отношения стои по-високо от онова, което са дали другите културни народи. Примерът на Венелин и Априлов в разкриване на тия народни богатства,

става опора на Раковски в дълголетните му занимания с проблемите на народното творчество, издигнал и утвърдил авторитета на българската наука и култура.

В многобройните си статии по обществено-политически и културно-исторически въпроси, печатани във вестниците „Българска дневница“, „Дунавски лебед“, „Бъдущност“, Раковски се изявява като талантлив публицист. Тук сякаш е и неговата истинска стихия, неговото призвание. Тук той успява да превъзмogne в значителна степен своеобразните стилно-езикови похвати, които характеризират поетичните му творби. От перото на пламенния революционер излизат бойки статии, пропити с всеотдаен, възторжен патриотизъм, със страстна полемичност, с язвителен сарказъм и хумор. Той атакува и разобличава скритите и явни врагове, сочи пътища и форми на борба, призовава и вдъхновява за работа в името на великото освободително дело. И в тая си плодотворна дейност той умее леко и ясно да изяви мисълта си, да предаде вътрешния напор на чувствата, да използва образи и сравнения, които помагат читателят да възприеме по-непосредно замисъла на автора, да разбере същността на обществените събития, на революционните повели на времето. Публицистиката на Раковски представлява една от най-съществени страни от неговото книжовно наследство, и то не само с проблематиката, но и с формите на нейната изява, с патоса и емоционалната развълнуваност, с които са интерпретирани най-актуалните въпроси на времето. Ако в стиховете си пламенният революционер е трябвало да се съобразява с редица условия на поетическата техника, то в публицистичните статии проникновените му идеи и планове за национално състояние и освобождение са изразени естествено и плавно, обгорени от пламъка на бунтовно-емоционалния му темперамент. Така авторът на „Горски пътник“ залага здрави основи и на революционната публицистика, издигната по-късно на по-висок етап от Каравелов и Ботев на страниците на вестниците „Свобода“, „Независимост“, „Дума“, „Знаме“.

Множество българи в простосърдечни писма изразяват възторга си от народополезното дело, вършено от вестниците на Раковски. „Господине, не мога как да ви представя възторга, с който се чете милият „Лебед“. Щом стигне пощата, всякому на лице ся изобразява една възхитителност да чуј сладкият глас на чистонародната птица, която е летила през толкова български градове и стигнала в столичний този град — му пишат от Цариград. А подобни признателни писма му изпращат от всички краища на българските земи.

Издаването на вестниците, както и разнообразната му книжовна и революционна дейност са налагали Раковски да води сживена преписка с много българи от страната и в емиграция. И тази преписка разкрива интересни страни от неговата щедро надарена личност, изявила се с качества на граждан-революционер, книжовник-публицист и поет-патриот, които му спечелват обаянието на съвременници и следващи поколения. Онова, което не е могло да бъде казано открито във вестници и печатни трудове, Раковски го споделя в писма до близки и познати, в тайни изложения и позиви. Тук широтата и непримиримостта на бунтовния му дух, емоционалното му сърце, топлотата и сърдечността се изявяват с пълна сила, увличат и вдъхновяват. „О, България, мила! Кой с пристойни сълзи може да тя оплаче“ — се провиква Раковски в едно писмо подобно на Паисий и Бозвели. „Жално ме е кога мисля, че наш народ още не е усетил что е отечество? Что е просвета? Но още дреме и ся прозява“ — пише той с болка в друго писмо. „Ах! де ся сега родолюбиви българи да ся решат да мрат и да освободят беднаго си народа от монголската тиранство! Едно юначко в Стара планина движение сичко можи да унищожи. Там, там наша свобода ще се основе! Може ли да бѣди по-горко и по-жалостно

положение от нашего днес? Не е ли по-сладка от всички тая една юнашка смърт? Смысле хубаво, братя, и решете вие сами. Аз съм готов да ви предведа, когато ми явите. . .“ — пише Раковски на приятеля си Йосиф Дайцелов в Цариград.

Изобщо публицистичното дарование на Раковски се чувства в цялата му книжовна дейност. И това е несъмнено една от предпоставките революционните му идеи, патриотичните му призови, културно-историческите му съждения да получават такава популярност и мобилизираща сила.

Колко много Раковски е възлагал на националната книжнина в разнообразните ѝ форми и жанрове, за да се измени съдбата на поробения народ, с каква увереност е гледал на онова, което е пишел за пробуждане на народното съзнание, говори и обстоятелството, че и до последните дни на своя легендарен живот той не изпуска перото от ръката си. Макар и претърпял не малко разочарования в смелите си политически почини и революционни планове вследствие умствена ограниченост и душевна убогост у едни, неискреност или инертност у други, било пък поради себичността и шовинизма на трети, преживял много драматични моменти, дни на горест и мъка, на дълбока размисъл и тревога, Раковски никога не губи перспективата на народностната борба. Един неотслабващ жизнен оптимизъм изпълва цялото му същество, пронизва разнообразното му литературно дело. Подобно на големите исторически личности, той има съзнание за значимостта на онова, което е извършил, на онова, което е оставил в наследство на идните поколения.

В тревожно предчувствие за близкия край, през зимата на 1866/67 година, прикован вече на легло, Раковски решава да опише бурния си жизнен път с надежда, че той ще бъде поучителен за новите поколения. Сега легендарният революционер, публицист, поет и учен е могъл вече с житейска резигнация да подхвърли на преценка онова, което е извършил и изминал, почувствувал и разбрал, изстрадал и прозрял. Макар да е чувствувал неудобството да пише за себе си, съзнанието, че животът му е бил органически свързан с отечеството, че събитията, които описва, „са имали голямо влияние за развитието на народна духа“, че от тях читателят ще научи „как се възражда народната любов от младости в сърцето одного човека“, каква голяма сила има тя в него, когато съзрее и стане постоянно негово начало, предмет и цел, „колко ще може тя да го ухрабри, какви гонения, мъки, оскъдности и проч. можи да претърпи един човек поради тая само свята любов и до де може да го отвлече неговото в нея постоянство“, му дава сила и смелост да пристъпи към реализирането и на този си замисъл. Имайки предвид някои подобни опити от миналото, Раковски онасловава своето животоописание „житие“ — „Житие Г. С. Раковскаго, написано от него самаго“ (1866). За съжаление, смъртта идва твърде рано. Запазенният откъс говори не само за широтата и зрелостта на обществено-политическите и културно-историческите възрения на тази необикновена личност. Тая последна съкровена изповед сякаш ни дава ключа, за да вникнем по-непосредно в духовния свят на Раковски, да разберем отгде е черпил сили за толкова много начинания, кое го е ръководило в многообразната му народополезна дейност.

Умъдрен от всичко преживяно, авторът на житието разказва просто и увлекателно, с искреност и нравствено-философска прозорливост, свойствени на човек, който има какво да завещае на новите поколения — било като лично прозряно, било като извод от хода на историята. Запазените страници се четат като хубаво написана историческа белетристика, пропита с любовта и омразата на едно голямо сърце. Несъмнено „Житието“ на Софроний Врачански, публикувано само няколко години по-рано на страниците на „Дунавски лебед“, не е било без значение за почина на Раковски да избере именно такава форма